

نقد شیوه‌های تأثیرپذیری در شعر ناصرخسرو

دکتر سیده زهرا موسوی*

دکتر محسن ذوالفقاری**

چکیده

نقد و تحلیل شیوه‌های تأثیرپذیری در دیوان ناصرخسرو محور اصلی تحقیق حاضر است، شیوه‌هایی که شاعر در اشعار خود از آیات و احادیث بهره‌مند شده است. به این منظور بالغ بر سی قصیده از قصاید آغازین دیوان انتخاب گردیده است. نخستین گام بررسی واژگان متأثر از قرآن و حدیث در سه رویکرد ترجمه، وام‌گیری و برآیندسازی است. سپس نقد عبارات و جملات دیوان در شیوه گزارشی آمده است که در این بخش شکل‌های مختلف ترجمه در شعر ناصرخسرو تحلیل گردیده است. اثبات این نکته که اصالت سبکی ناصرخسرو شیوه گزارشی از نوع ترجمه بسته است، در این بخش از مقاله تصریح شده است. در بخش بعدی مقاله به تحلیل رویکرد الهامی - بنیادی و رویکردهای فرعی آن عنایت شده است که شیوه تلمیحی یکی از شاخه‌های آن است.

واژه‌های کلیدی

نقد، تأثیرپذیری، ناصرخسرو، قرآن و حدیث، ترجمه، شعر فارسی.

* استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اراک.

** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اراک.

مقدمه

ابومعین ناصرخسرو قبادیانی، معروف به «ناصرخسرو علوی»^(۱) از شعرای برجسته قرن چهارم و پنجم هجری است (۴۸۱ - ۳۹۴).

با عنایت به رویکردهای مختلف شعر ناصرخسرو از حیث محتوایی از یک سو و توجه به القابی چون «حکیم»، فیلسوف، مبلغ مذهب اسماعیلی، علوی و ... برای ناصرخسرو از سویی نشان می‌دهد که شاعر در شاعری به ویژه در دوره دوم حیات خویش به اندیشه‌های دینی و ترویج و تبلیغ آن بیشتر همت گماشته است.

استفاده از آیات قرآنی و احادیث می‌تواند از اصالت‌های سبکی محتوایی دیوان او باشد. بدین‌منظور در تحقیق حاضر ابتدا آیات و احادیث از آغاز دیوان به طور کامل و دقیق استخراج گردیده است تا حدی که بتوان از نمونه‌ها و شواهد به شیوه‌های مختلف تأثیرپذیری در اشعار شاعر پرداخت. نقد و تحلیل واژگان، تراکیب، جملات و عبارات از حیث ساختار و محتوا انگیزه اصلی این تحقیق است که به صورت نقد واژگان در سه رویکرد ترجمه، وام‌گیری، برآیندسازی و نقد عبارات به شیوه گزارشی با تأکید بر ساختار انواع ترجمه ارایه شده است. شیوه الهامی - بنیادی، تلمیحی و ... از محورهای دیگر این تحقیق است که حاصل آن همراه با شواهدی در ذیل می‌آید.

ترجمه واژگانی آیات و احادیث

یکی از رویکردهای نقد واژگانی در دیوان ناصرخسرو، توجه خاص ایشان به ترجمه واژگان است. در این خصوص قابل ذکر است که شاعر گزاره‌های قرآن و حدیث را عیناً و به صورت عربی، کم به کار می‌برد لذا به ترجمه کلمات موجود در آیات و احادیث رغبت زیادی نشان می‌دهد. به همین دلیل است که با ضرس قاطع می‌توان گفت اصالت واژگانی از نوع ترجمه از مهم‌ترین شیوه‌های تأثیرپذیری در دیوان شاعر است. این نوع تأثیرپذیری به

۱ - مهدی محقق. شرح سی قصیده، تهران: توس، چاپ نهم، ۱۳۷۹، ص ۹.

نقد شیوه‌های تأثیرپذیری در شعر ناصرخسرو ۵۹۱

صورت‌های مختلف در اشعار ناصرخسرو دیده می‌شود و حدوداً چهل تا چهل و پنج درصد از جامعه آماری ابیات متأثر از قرآن و حدیث را در دیوان شاعر به خود اختصاص می‌دهد. الف) آن دسته از ابیاتی که در نقد عرضی، عمده کلمات آن ترجمه آیات و احادیث هستند، به گونه‌ای که شاعر عبارت یا گزاره‌ای را ترجمه کرده است.^(۱) جهت نمونه می‌توان به شواهد زیر اشاره کرد.

۱- واژگان «ترسا، پسر، خدای، گفت، او را» در بیت:

ترسا پسر خدای گفت او را از بی‌خردی خویش و نادانی

(دیوان، ص ۲۸)

که برگرفته از این آیه است: «و قالت النصارى المسيح ابن الله»^(۲)

۲- در بیت:

چون گوهر خویش ارندانستی مر خالق خویش را کجا دانی؟

(دیوان، ص ۵۸)

واژه‌های «خویش، ندانستی، خالق، خویش، دانی» همه ترجمه کلمات این حدیث مشهور است: «من عرف نفسه، فقد عرف ربه».

۳- در بیت:

ز آن روز بترس کاندرا او پیدا آید همه کارهای پنهانی

(دیوان، ص ۵۹)

کلمات «آن روز، پیدا آید، کارهای پنهانی» ترجمه کلمات آیه زیر است: «یوم تبلى السرائر»^(۳)

۱- ر.ک. تأثیرپذیری گزارشی در همین مقاله.

۲- سوره توبه، آیه ۳۰.

۳- سوره طلاق، آیه ۹.

۴- و یا در بیت:

و اندر هوا به امر وی استاده است بسی دارویند پایه بحر و بر

(دیوان، ص ۴۵)

که شاعر کلمات «در هوا استادن، بی دارویند» را به جای «رفع السموات بغیر عمد» ترجمه وار آورده است، متأثر از آیه «الله الذی رفع السموات بغیر عمد ترونها»^(۱).

تأمل در سبک و سیاق ترجمه‌هایی از این نوع در دیوان ناصرخسرو نشان می‌دهد که شاعر در حدود پنجاه و هفت درصد از موارد متأثر از قرآن و حدیث را به این امر اختصاص داده است.^(۲)

ب) گاه ترجمه در محدوده یک کلمه تا ترکیب مشاهده می‌شود:

۱- شاعر ترکیب «دست خدا» را به صورت ترجمه از «یدالله» به کار می‌برد:

دست خدای اگر نگرفته‌ستی حسرت خوری بسی و بری کیفر

(دیوان، ص ۴۵)

که بخشی از آیه ۱۰ سوره فتح «... یدالله فوق ایدیهم» را به ذهن می‌رساند.

۲- و یا ترکیب «گنبد بی‌روزن» را صرفاً به صورت برآیند واژگانی از کلمات «سموات» و

«فطور» به صورت ترجمه اخذ می‌کند که در آیه زیر آمده است: «الذی خلق سبع سموات طباقاً ما تری فی خلق الرحمن من تفاوت فارجع البصر هل تری من فطور» در بیت:

نیک بیندیش که از بهر چه آوردت آن که ات آورد در این گنبد بی‌روزن

(دیوان، ص ۳۶)

۳- نیز کاربرد لفظ «نامه» در ترجمه «کتاب» آمده است که صرفاً تأثیر واژگانی است

برگرفته از آیات: «ناما من اوتی کتابه بیمینه»^(۳) و آیه «... فنخرج له یوم القیامه کتابا یلقبه منشوراً اقرأ

۱- سوره رعد، آیه ۳.

۲- ر.ک. رویکرد گزارشی در همین مقاله.

۳- سوره انشاق، آیه ۷.

نقد شیوه‌های تأثیرپذیری در شعر ناصرخسرو ۶۱

کتابک کفی بنفسک الیوم علیک حسیباً^(۱) در بیت:

گنه ناب را ز نامه خویش پاک بستر به دین خالص ناب

(دیوان، ص ۲۸)

۴- و یا ترجمه «مدینه» به صورت «شهر» و «شارستان» در ابیات زیر:

گر به شارستان علم اندر بگیری خانه‌ای روز خویش امروز و فردا فرخ و میمون کنی

(دیوان، ص ۲۶)

راهی که در او رهبر زی شهر کمال است ز این راه مشو یک سو، گر مرد کمالی

(دیوان، ص ۴۴)

در این شواهد، ناصرخسرو ترجمه واژه شهر را از حدیث مشهور «انا مدینه العلم و علی بابها فمن اراد العلم فلیأت الباب» اخذ می‌کند لیکن هرگز از شیوه گزارشی و الهامی سود نمی‌جوید و به ترجمه واژه اکتفا کرده است و مضمون حدیث مزبور را کامل مد نظر ندارد. (ج) آن دسته از ابیاتی که شاعر در آن به یک یا دو کلمه به صورت ترجمه اشاره می‌کند ولی برخلاف قسمت قبل شاعر یک گزاره یا جمله را مد نظر دارد.^(۲) جهت نمونه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱- شاعر در شعر زیر لفظ «سیئه» را «بدی» ترجمه می‌کند و به عنوان واژه کلیدی از آیه

۴۰ سوره «شوری» الهام می‌گیرد، به گونه‌ای که کل عبارت را به ذهن متبادر می‌سازد:

گر مکافات بدی اندر طبیعت واجب است چون تو از دنیا چریدی او تو را خواهد چرید

(دیوان، ص ۵۲)

برگرفته از «جزاء سیئه سیئه مثلها»^(۳).

۲- لفظ «تشنه» به عنوان نکته کلیدی و ترجمه‌شده از واژه «لاتظمئوا» برگرفته از آیه ۱۱۹

۱- سوره اسراء، آیه ۷۱.

۲- ر.ک. بخش الهامی - بنیادی در همین مقاله.

۳- سوره شوری، آیه ۴۰.

سوره «طه» است که می‌فرماید: «وانت لاتظمثوا نیهما و لا تضحی» در بیت:

گر بهشتی تشنه باشد روز حشر او بهشتی نیست، بل خود کافر است

(دیوان، ص ۳۴)

۳- و یا واژه‌های کلیدی «سگ» و «مردار» که ترجمه «گلاب» و «جیفه» برگرفته از حدیث نقل شده از علی بن حسین (ع) است، «الدنیا جیفه و طلاها کلاب» در بیت:

اگر با سگ نخواهی جست پرخاش طمع بگسل ز خون و گوشت مردار

(دیوان، ص ۴۵)

۴- ترجمه واژه «نیام» به صورت «خواب» که حدیث «الناس نیام فاذا ماتوا انتبهوا» را به ذهن می‌آورد، در بیت:

فردا زین خواب چو آگه شوی سود ندارت خروش و فغان

(دیوان، ص ۱۴)

حاصل سخن این‌که در این بخش از انواع ترجمه در دیوان ناصرخسرو شاعر یک یا دو واژه را به عنوان نکته کلیدی به صورت ترجمه می‌آورد به گونه‌ای که این واژه، مخاطب را به سوی اصل عبارت آیه و حدیث راهنمایی می‌کند.^(۱)

وام‌گیری از واژگان آیات و احادیث

یکی دیگر از انواع تأثیرپذیری در عرصه واژگان شعر ناصرخسرو، وام‌گیری است. شاعر در این نوع تأثیرپذیری یک یا چند واژه را عیناً بدون دخل و تصرف در بیت خود می‌آورد. این نوع وام‌گیری‌ها به دو صورت در آیات مشاهده می‌شود:

الف) گاه شاعر بدون این‌که گزاره یا عبارتی از قرآن و حدیث را در نظر داشته باشد، صرفاً یک واژه قرآنی یا حدیث را می‌آورد. به گونه‌ای که صرفاً واژگانی است و ربطی به

۱- نیز ر.ک. بخش الهامی و بنیادی در همین مقاله.

نقد شیوه‌های تأثیرپذیری در شعر ناصرخسرو [۶۳]

تأثیرپذیری گزارشی یا الهامی - بنیادی ندارد.^(۱) البته این نوع وام‌گیری صرفاً واژگانی در شعر ناصرخسرو کم است. در شواهد زیر کلمات «سلسبیل، حورعین، سورة التین» را عیناً از قرآن وام می‌گیرد:

ور نباشد تشنه او را سلسبیل
گرچه سرد و خوش بود نا درخور است
(دیوان، ص ۳۴)

جهان گنده پیر است، بر وی
مشو فتنه، گر در خور حور عینی
(دیوان، ص ۱۶)

غافل منشین ز دیو و برخوان
بر صورت خویش سورة التین
(دیوان، ص ۵۰)

ب) گاه شاعر واژه‌ای از قرآن و حدیث را عیناً و به صورت وام‌گیری در بیت می‌آورد ولی از حد وام‌گیری صرف می‌گذرد و آیه و حدیث را به صورت گزارشی و یا الهامی در نظر دارد. ۱ - شاعر در کاربرد واژگان «انساب، کتاب، مفر و وزر، رحمت، ادریس و ...» ضمن این‌که عین کلمات را از قرآن و حدیث اخذ می‌کند به عین گزاره‌های قرآن و حدیث به صورت گزارشی توجه دارد، در ابیات:

چون از آن روز برنیدیشی
که بریده شود در او انساب
(دیوان، ص ۲۹)

برگرفته از آیه ۱۰۱ سوره «مؤمنون» که می‌فرماید: «فَاذا نَفَخَ فِي الصُّورِ فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَاءَلُونَ».

کارهای چپ و بلایه مکن
که به دست چپت دهند کتاب
(دیوان، ص ۲۹)

برگرفته از آیه ۲۵ سوره «حاقه» است که می‌فرماید: «و اما من اوتی کتابه بشماله فيقول يا ليتني لم اوت كتابيه».

۱- ر.ک. تأثیرپذیری گزارشی و الهامی - بنیادی در همین مقاله.

دانم که نیست جز که به سوی تو ای خدا روز حساب و حشر مفر و وزر مرا
(دیوان، ص ۱۳)

برگرفته از آیات ۱۲ - ۱۰ سوره قیامت که می‌فرماید: «يقول الانسان يومئذ اين المفر كلا لا وزر،
الی ربك يومئذ المستقر».

شکر آن خدای را که سوی علم و دین خود ره داد سوی رحمت بگشاد در مرا
(دیوان، ص ۱۲)

برگرفته از آیه ۱۰۷ سوره «انبیاء» که می‌فرماید: «و ما ارسلناک الا رحمة للعالمین».
و یا در بیت:

بنگر نیکوتر، از پی سخن، ادريس چون به مکان العلی رسید ز هامون
(دیوان، ص ۹)

برگرفته از آیات ۵۶ و ۵۷ سوره «مریم» که فرموده است: «و اذ کرفی الکتاب ادريس انه کان صدیقاً
نبیاً و رفعا مکاناً علیاً».

۲ - گاه شاعر ضمن کاربرد عین واژگان به صورت وام‌گیری، از شیوه الهامی سود
می‌جوید، به عبارتی تأثیرپذیری صرفاً وام‌گیری نیست و صورت گزارشی نیز ندارد بلکه
بنیاد بیت را بر آیه و حدیث می‌گذارد. به عنوان نمونه در ابیات زیر از واژگان «عرجون، اجل،
سراب، حسرت و...» به صورت وام‌گیری و الهامی - بنیادی و یا ترجمه آزاد سود می‌جوید:
ور ز نور آفتابش بهره گیرد خاطرت پیش روشن خاطرت هر ماه را عرجون کنی
(دیوان، ص ۲۷)

الهام گرفته از آیه ۲۹ سوره «یس» که می‌فرماید: «والقمر قدرناه منازل حتی عاد کالعرجون
القدیم».

ای میر اجل چون اجل آیدت بمیری هر چند که با عز و جلالی و جمالی
(دیوان، ص ۴۳)

ترجمه آزاد از آیه ۴۹ سوره «یونس» که می‌فرماید: «اذا جاء اجلهم فلا یستأخرون ساعة ولا

یستقدمون».

به چه ماند جهان مگر به سراب سپس او تو چون روی به شتاب
(دیوان، ص ۲۷)

الهام گرفته از آیه ۲۹ سوره «نور» که می‌فرماید: «والذین كفروا اعمالهم كسراب بقیعة بحسبه
الظمان ماء حتى اذا جاءه لم يجده شيئاً».

جز کانده و غم ندروی و حسرت هرگاه که تخم محال کاری
(دیوان، ص ۳۰)

الهام‌گرفته از آیه ۳۲ سوره انعام که می‌فرماید: «اذا جاءتهم و التساعه مالوا با حسرتنا علی ما فرطنا
فیها».

حاصل سخن این‌که در عرصه وام‌گیری به شیوه‌های فوق، همچون ترجمه و انواع آن می‌توان ناصرخسرو را صاحب سبک دانست. به گونه‌ای که جامعه آماری نشان می‌دهد حدود ۲۵٪ (بیست و پنج درصد) از اشعار متأثر از قرآن و حدیث در دیوان شاعر در رویکرد وام‌گیری درخور بحث است.

شیوه برآیندسازی

در نقد واژگان و تراکیب متأثر از قرآن و حدیث در دیوان ناصرخسرو «برآیندسازی» نیز از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. معروف‌ترین شیوه‌های برآیندسازی در دیوان ناصرخسرو عبارت است از: آوردن یکی از مشتقات و هم‌خانواده‌های کلمه قرآنی یا حدیث، ساخت ترکیبات وصفی یا واژگان مرکب، متأثر از دو یا چند کلمه موجود در عبارات قرآن و حدیث و برآیندی که شاعر از چند کلمه قرآن و حدیث به صورت یک کلمه می‌آورد. حدوداً ۲۵ - ۲۰ درصد از انواع تأثیرپذیری واژگانی در دیوان ناصرخسرو به برآیندسازی مربوط می‌شود. جهت نمونه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

الف) یکی از رایج‌ترین شیوه‌های برآیندسازی در شعر ناصرخسرو آوردن کلمات

هم‌ریشه واژگان موجود در آیات و احادیث است. به عنوان مثال، شاعر واژگان «شهادت، وصف و واحد، نسبت، توبه، عبادت، تسبیح» را از واژگان «اشهد، صفات، توحید، نَسَبه، التائب، یعبدون و یسبح» می‌سازد که به ترتیب در شواهد زیر ملاحظه می‌شود:

جز به گه بازپسین دم‌زدن
از تو نجنبد به شهادت، زبان

(دیوان، ص ۱۴)

که لفظ «شهادت» برآیندی از «اشهد» در عبارت «اشهد ان لاله‌الاله» است.

گر از هر بینشی بیرون کنی وصفی برو مفرزا

دو باشد بی‌خلاف آن که نه فرد و واحد و یکتا

(دیوان، ص ۲)

الفاظ «وصف و واحد» برآیندی از «توحید» و «صفات» در این عبارت است: «کمال توحیده الاخلاص له و کمال الاخلاص له نفی الصفات عنه»^(۱).

نیست به نسبت افتخار که هرگز
نیسه گردون دون نبود مگر دون

(دیوان، ص ۸)

لفظ «نسبت» برآیندی است از «نسبه» در این عبارت: «من ابطأ به عمله لم يسرع به نسبه».

چون که به پرهیز و به توبه، سبک
نسفکنی از گردن، بار گران

(دیوان، ص ۱۵)

لفظ توبه برآیندی از «لمن تاب» و «التائب» در این آیه و حدیث است: «وانی لغفار لمن تاب»^(۲) و حدیث «التائب من الذنب کمن لا ذنب له».

جان تو از بهر عبادت شده است
بسته در این خانه پر استخوان

(دیوان، ص ۱۵)

«از بهر عبادت» برآیندی از «لیعبدون» در آیه ۵۶ سوره «ذاریات» است: «و ما خلقت الجن و

۱- نهج البلاغه، خطبه ۱.

۲- سوره طه، آیه ۸۲.

الانس الایعبدون».

تسبیح می‌کندش پیوسته
تسبیح هفت چرخ شنودستی
در زیر این کبود و تنک چادر
گر نیست گشته گوش ضمیرت کر

(دیوان، ص ۴۵)

لفظ «تسبیح» برآیند و وام‌گیری است از «یسبح» در آیه ۴۴ سوره «اسراء» و آیه اول سوره «تغابن» که می‌فرماید: «یسبح له السموات السبع و الارض و من فیهن و ان من شیء الا یسبح بحمده و لکن لاتفقهوا تسبیحهم»^(۱) و یا «یسبح لله ما فی السموات و ما فی الارض».^(۲)

ب) رویکرد دیگر برآیندسازی در شعر ناصرخسرو ساخت ترکیبات وصفی یا اضافی است که از ترکیب دو یا چند کلمه موجود در آیات و احادیث ساخته می‌شود. به عنوان نمونه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

ترکیب «نور یزدانی» در بیت:

این جامه و جامه‌پوش خاک آمد
تو خاک نه‌ای، که نور یزدانی

(دیوان، ص ۵۸)

که این ترکیب وصفی برآیندی از «نور من ربه» در این آیه است: «افمن شرح الله صدره للاسلام فهو علی نور من ربه».^(۳)

ترکیب «گل مسنون» در بیت:

گر همی دانی که خانه است این گل مسنون تو را

چون همه کوشش ز بهر این گل مسنون کنی

(دیوان، ص ۲۶)

این برآیند برگرفته از واژگان «حماء مسنون، صلصال» متأثر است از آیه ۲۶ سوره «حجر» که

۱- سوره اسراء، آیه ۴۴.

۲- سوره تغابن، آیه ۱.

۳- سوره زهر، آیه ۲۲.

۶۸ نقد شیوه‌های تأثیرپذیری در شعر ناصرخسرو

می‌فرماید: «و لقد خلقنا الانسان من صلصال من حماء مسنون».

و یا ترکیبات «شارستان علم و شهر کمال» که یادآور و برآیندی است از «مدینه‌العلم» در حدیث مشهور «انا مدینه‌العلم و علی بابها فمن اراد العلم فلیأت الباب» در ابیات:

گر به شارستان علم اندر بگیری خانه‌ای روز خویش امروز و فردا فرخ و میمون کنی
(دیوان، ص ۲۶)

راهی که در او رهبر، زی شهر کمال است ز این راه مشو یک سو، گر مرد کمالی
(دیوان، ص ۴۴)

ج) گروه دیگر از برآیندها در شعر ناصرخسرو به ساخت کلمات منفردی اختصاص دارد که برآمده از چند کلمه قرآنی و حدیث است. جهت نمونه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

عاصی سزای رحمت کی باشد؟ خورشید را همی به گل اندایی

(دیوان، ص ۷)

شاعر لفظ «عاصی» را از «من یعص الله» اخذ کرده است که می‌فرماید: «و من یعص الله و رسوله و يتعد حدوده یدخله ناراً خالداً فیها و له عذاب مهین»^(۱).

گیتی سرای رهگذران است ای پسر زین بهتر است نیز یکی مستقر مرا
(دیوان، ص ۱۲)

شاعر لفظ «مستقر» را در مفهوم اسم مکان از ترکیب «دار مقر» اخذ می‌کند که می‌فرماید: «الدنیا دار ممز و الاخرة دار مقر» البته واژه «مستقر» می‌تواند وام‌گیری از آیه ۱۲ سوره «قیامت» نیز باشد: «الی ربک یومئذ المستقر»

نیز در بیت:

کاین نیست مستقر خردمندان بلک این گذرگهی است، بر او بگذر
(دیوان، ص ۴۶)

۱- سوره نساء، آیه ۱۴.

شیوه گزارشی

یکی از مهم‌ترین شیوه‌های درخور بحث در قرآن و حدیث دیوان ناصرخسرو «شیوه گزارشی» است. به این ترتیب، شاعر اصولاً به این اصل پای‌بند است که برای زینت اندیشه‌ها و سخنان حکیمانه خود از مضمون عبارات قرآنی استفاده نماید؛ جامعه آماری بیان‌گر این نکته است که شاعر ۵۴٪ از ابیات متأثر از قرآن و حدیث را به گزارش مفهوم و مضمون آیات و احادیث اختصاص می‌دهد. در گزارش مضامین، شاعر از دو رویکرد سود می‌جوید:

الف) ناصرخسرو در شیوه گزارشی، در بیشتر مواقع، عین گزاره‌های قرآن و حدیث را به فارسی می‌آورد. این نوع گزارش ترجمه‌شده که گاه با تغییرات و دخل و تصرف اندک در ابیات می‌آید سی‌وهفت درصد از جامعه آماری را در شیوه گزارشی به خود اختصاص می‌دهد. به همین دلیل می‌توان شعر ناصرخسرو را از حیث «نقد اصالت سبک» در بحث قرآن و حدیث «شیوه گزارشی از نوع ترجمه بسته» دانست. به نمونه‌هایی از همین نوع جهت تصریح مطلب اشاره می‌شود:

۱ - در بیت:

گفتا که کارهای جهان جمله بازی است جای مقام نیست مجو اندر او مقام

(دیوان، ص ۵۸)

مصرع اول عیناً گزارش آیه ۳۲ از سوره «انعام» است: «و ما الحیوة الدنیا الا لعب و لهو».

۲ - در بیت:

وز چرخ ستارگان فرو ریزند چون برگ رزان به باد آبانی

(دیوان، ص ۵۹)

شاعر در مصرع اول آیه ۲ از سوره «انفطار» را گزارش کرده است که می‌فرماید: «و اذا

الکواکب انثرت».

۳ - در بیت:

بشتاب و بجوی راه این باغ گر نیست مگر به چین و ماچین

(دیوان، ص ۵۰)

۷۰ نقد شیوه‌های تأثیرپذیری در شعر ناصرخسرو

با تغییر اندک در بعضی از واژگان در خصوص «علم» می‌فرماید: «اطلبوا العلم و لو بالصین...»^(۱).

۴ - در بیت:

نیک‌خو گفته است یزدان مر رسول خویش را

خوی نیک است ای برادر، گنج نیکی را کلید

(دیوان، ص ۵۲)

شاعر در مصراع اول به صورت ترجمه بسته با تغییرات اندک، آیه ۳ سوره «قلم» را گزارش کرده است. آیه می‌فرماید: «و انک لعلی خلق عظیم».

۵ - در بیت:

کارهای چپ و بلایه مکن که به دست چپت دهند کتاب

(دیوان، ص ۲۹)

بیت به شیوه گزارشی از نوع ترجمه بسته با اندک تغییراتی متأثر است از آیه ۲۵ سوره «حاقه» که می‌فرماید: «و اما من اوتی کتابه بشماله فبقول یا لیتنی لم اوت کتابیه».

۶ - در بیت:

خرد دان اولین موجود، زان پس نفس و جسم آنکه

نسبات و گونه حیوان و آنکه جانور گویا

(دیوان، ص ۲)

مصراع اول با اندک تغییر، ترجمه بسته حدیث مشهور «اول ما خلق الله العقل» است.

ب) نوع دوم، در شیوه گزارشی، ترجمه آزاد آیات و احادیث است که ناصرخسرو بیست درصد از ابیات متأثر از قرآن و حدیث را به آن اختصاص می‌دهد. در این شیوه شاعر با تغییرات اساسی آیات و احادیث، بخش‌هایی از ترجمه را در بیت می‌گنجاند، در هر حال قرائتی در بیت دیده می‌شود که ترجمه را با اندکی تأمل قابل تشخیص می‌سازد. نمونه‌های

۱ - سیوطی، جامع‌الصغیر، ج ۱، ص ۱۶۸.

نقد شیوه‌های تأثیرپذیری در شعر ناصرخسرو □□ ۷۱

زیر در قالب شیوه گزارشی و ترجمه باز یا آزاد آمده است:

۱ - در بیت:

عاصی سزای رحمت کی باشد خورشید را همی به گل اندایی

(دیوان، ص ۷)

شاعر در مصراع اول ترجمه آزاد آیه ۱۴ سوره «نساء» را آورده است که می‌فرماید: «و من یعص الله ورسوله ویتعد حدوده یدخله ناراً خالداً فیها و له عذاب مهین».

۲ - در بیت:

مکن هرگز بدو فعلی اضافت گر خرد داری به جز ابداع یک مبدع کلمح العین او ادنا

(دیوان، ص ۲)

ترجمه آزاد آیه ۵۰ سوره «قمر» در نظر ناصرخسرو است که می‌فرماید: «و ما امرنا انما واحده کلمح بالبصر».

۳ - در ابیات:

به میان قدر و جبر رود اهل خرد راه دانا به میانه دو ره خوف و رجاست
به میان قدر و جبر ره راست بجوی که سوی اهل خرد جبر و قدر درد و عناست

(دیوان، ص ۴۵)

شاعر به صورت ترجمه آزاد به حدیث معروف از امام جعفر صادق (ع) اشاره کرده است که می‌فرماید: «لا جبر و لا تفویض بل امر بین الامرین».

۴ - در بیت:

اگر تو سوی حکمت - چونت فرمودند - بگرایی

جهان از آن پس به چشم تو به پیشه نگراید

(دیوان، ص ۴۰)

شاعر در مصراع اول به شیوه گزارشی از نوع ترجمه آزاد به حدیث «الحکمة ضالمة المؤمن فحیث وجدها فهو احق بها» و در مصراع دوم به حدیث نبوی به صورت ترجمه آزاد پرداخته

۷۲ نقد شیوه‌های تأثیرپذیری در شعر ناصرخسرو

است که می‌فرماید: «الدنيا تعدل عندالله جناح بعوضة ما سقى كافراً منها شربة ماء»^(۱).
ج) «تفسیر» آیات و احادیث یکی از رویکردهای شیوه‌گزارشی از نوع ترجمه بسته است که به ندرت در اشعار ناصرخسرو دیده می‌شود.

۱- در بیت:

زنده به سخن باید گشتنت ازیراک مرده به سخن زنده همی کرد مسیحا

(دیوان، ص ۵)

شاعر به بخشی از آیه ۴۹ سوره «آل عمران» توجه دارد که به شیوه‌گزارشی و تلمیحی آمده است: «و احیی الموتی باذن الله». با این وجود در تفسیر می‌آورد که مسیح با سخن، مرده را زنده کرد و این ناشی از غرض شاعر و شرح و بسط اضافی است.

۲- و یا در بیت دیگر، شاعر اعتلای ادیس را به خاطر «سخن» تفسیر می‌کند و می‌گوید:

بنگر نیکوتر، از پی سخن ادیس چون به مکان العلی رسید ز هامون

(دیوان، ص ۹)

برگرفته از آیات ۵۷ - ۵۶ سوره «مریم» که می‌فرماید: «و اذکرفی الکتاب ادیس ... و رفناه مکاناً علیاً».

شیوه الهامی - بنیادی

یکی دیگر از شیوه‌های ناصرخسرو در نقد تأثیرپذیری از قرآن و حدیث شیوه الهامی - بنیادی است، به گونه‌ای که پایه سخن را از مضامین قرآن و حدیث اخذ می‌کند. در مجموع شیوه الهامی - بنیادی سی و یک درصد از جامعه آماری را در میان انواع تأثیرپذیری شعر ناصرخسرو به خود اختصاص می‌دهد. این الهامات به دو شیوه در دیوان شاعر ملاحظه می‌شود:

الف) شاعر گاه در هنگام ترجمه، در آیات و احادیث، دخل و تصرف بسیاری را صورت

۱- جامع‌الصغیر، ج ۲، ص ۴۳۷.

نقد شیوه‌های تأثیرپذیری در شعر ناصرخسرو [۷۳]

می‌دهد، به گونه‌ای که می‌توان آن را «ترجمه بسیار آزاد» نامید ولی در عین حال آیه و حدیث با تأمل به ذهن می‌رسد. جهت نمونه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱ - در بیت:

جان تو از بهر عبادت شده است بسته در این خانه پر استخوان

(دیوان، ص ۱۵)

شاعر پایه و اساس بیت را آیه ۵۶ از سوره «ذاریات» قرار داده است که می‌فرماید: «و ما خلقت الجن و الانس الا ليعبدون».

۲ - در بیت:

روزی است از آن پس که در آن روز نیابد خلق از حکم عدل، نه ملجا و نه منجا

(دیوان، ص ۶)

شاعر پایه سخن را از آیه ۱۲ - ۱۰ سوره «قیامت» اخذ کرده است که می‌فرماید: «يقول الانسان يومئذ اين المفرد، كلالا وزر، الى ربك يومئذ المستقر».

۳ - در بیت:

چشم و گوش خلق بی‌شرع رسول از خط و از قول او کور و کر است

(دیوان، ص ۳۴)

الهام گرفته از آیه ۷ سوره «آل عمران» است که می‌فرماید: «و ما يعلم تأويله الا الله و الراسخون فی العلم».

۴ -

آن دان به یقین که هر چه کرده‌استی امروز به محشر آن فرو خوانی

(دیوان، ص ۵۹)

الهام گرفته از آیات ۱۴ - ۱۳ سوره «اسراء» که می‌فرماید: «كل انسان الزمناه طائره فی عنقه فنخرج له يوم القيامة كتاباً يلقیه منشوراً، اقرا كتابك كفى بنفسك اليوم عليك حسيباً».

(ب) نوع دوم از شیوه الهامی - بنیادی بعید و دور از ذهن است. در این نوع ترجمه

۷۲ نقد شیوه‌های تأثیرپذیری در شعر ناصرخسرو

هیچ‌گونه نمودی ندارد، در عین حال پایه و اساس بیت، الهام گرفته از آیه و حدیث است. جهت نمونه به شواهدی اشاره می‌شود:

۱- در بیت زیر، از قرآن سخن می‌گوید:

از این کرد دور از خورش‌های آن خوان مهین شاخص آن دشمن خاندان را
(دیوان، ص ۱۱)

الهام گرفته از آیه ۸۲ سوره اسراء است که می‌فرماید: «و تنزل من القرآن ما هو شفاء و رحمة للمؤمنین و لا یزید الظالمین الا خساراً».

۲- در بیت:

تا تو یکی خانه نو ساختی یکسره همسایه‌ت بی‌خان و مان
(دیوان، ص ۱۵)

شاعر از مضمون این سخن امام علی (ع) الهام می‌گیرد: «ما رأیت نعمة موفورة الا و الی جانبها حق مضیع».

۳- در بیت:

چون که از خیل دیو نگریزی در حصار مسبب‌الاسباب
(دیوان، ص ۲۹)

سخن فوق یادآور حدیث سلسله‌الذهب از امام رضا (ع) است که می‌فرماید: «بقول الله کلمة لا اله الا الله حصنی نعم دخل حصنی امن من عذابی»^(۱).

۴-

گشت بدبخت جهان و شد به نفرین و خزی هر که او را دیو دنیا جوی در پهلو خزید
(دیوان، ص ۵۱)

الهام گرفته از حدیث «اعدی عدوک نفسک التی بین جنبیک».

۱- بحارالانوار، ج ۳، ش ۷۰۱۳.

تأثیرپذیری تلمیحی

یکی از رویکردهای الهامی - بنیادی که ناصرخسرو به عمد نشانه‌ای را در بیت ذکر می‌کند تأثیرپذیری تلمیحی است. پایه و اساس سخن، قرآن و حدیث است که همراه با کلیدواژه‌ای نقل می‌شود. تلمیح با ذکر نام یکی از پیامبران حدوداً ۱۰ - ۶ درصد از انواع تأثیرپذیری در دیوان ناصرخسرو را می‌سازد. جهت نمونه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱ - در بیت:

گر به فسون زنده کرد مسیحا جز سخن خوب نیست سوی من، افسون
که اشاره دارد به بخشی از آیه ۴۹ سوره «آل عمران» که می‌فرماید: «و احی الموتی باذن الله».

۲ - و یا در بیت:

چو هاروت ار توانستی که اینجا آیی از گردون از اینجا هم توانی شد برون چون زهره زهرا
(دیوان، ص ۲)

که اشاره دارد به آیه ۱۰۲ سوره «بقره» که می‌فرماید: «و ما انزل علی الملکین بیابل هاروت و ماروت ...».

حاصل سخن در این باب این است که ناصرخسرو به این نوع تأثیرپذیری چندان اهمیت نمی‌دهد و به ندرت از شیوه تلمیحی استفاده می‌کند.

نتیجه

- ۱ - در دیوان ناصرخسرو، عمده شیوه‌های تأثیرپذیری ملاحظه می‌شود.
- ۲ - اصالت سبک شاعر در امر تأثیرپذیری از قرآن و حدیث «شیوه گزارشی» است که حدود ۵۹ درصد از نمونه‌های مستخرج از دیوان را شامل می‌شود.
- ۳ - در شیوه گزارشی، رویکردهای ترجمه بسته (یا تحت اللفظ) ۳۷ درصد، ترجمه باز (یا آزاد) ۲۰ درصد، و شیوه تفسیری حدود ۲ درصد را به خود اختصاص می‌دهند.
- ۴ - بعد از شیوه گزارشی، شاعر از ساختار الهامی و بنیادی سود می‌جوید که قریب ۳۱

۱۷۶ نقد شیوه‌های تأثیرپذیری در شعر ناصرخسرو

درصد از نمونه‌ها را در بر می‌گیرد. شیوه الهامی - بنیادی به دو صورت ترجمه بسیار آزاد و بعیدالذهن (بسته به ذهنیت و اطلاعات مخاطب) در اشعار ناصرخسرو آمده است. شیوه‌های تلمیحی، تصویری و ... چندان جایگاهی در دیوان ندارند. حدود ۱۰ درصد نمونه‌ها تلمیحی است.

۵- در تأثیرپذیری واژگانی به ترتیب شیوه‌های ترجمه حدود ۴۵ درصد، شیوه وام‌گیری حدود ۲۵ درصد، و شیوه برآیندسازی قریب ۳۰ درصد از جامعه آماری را به خود اختصاص می‌دهند.

۶- از آن‌جا که ناصرخسرو در بیان اندیشه‌های خود سعی دارد از زینت و زیبایی مضامین قرآن و حدیث استفاده کند، چندان توجهی به رویکرد زیباشناسی ندارد. در نمونه‌های موجود به ندرت می‌توان تمثیل، تلمیح، تشبیه و کنایات را مشاهده کرد. بنابراین اصالت زیباشناختی شعر ناصرخسرو در عرصه تأثیرپذیری از قرآن و حدیث بیشتر مدیون محتوا و اندیشه است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع و مآخذ

- ۱- قرآن کریم. ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی، انتشارات حاجی و نیلوفر، تهران: چاپ سوم، ۱۳۷۶.
- ۲- آمدی، عبدالواحدین محمد عقیقی. غررالحکم و درالحکم. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، چاپ پنجم، ۱۳۶۶.
- ۳- امام علی (ع). نهج البلاغه. ترجمه سیدجعفر شهیدی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ بیست و یکم، ۱۳۸۰.
- ۴- سیدعلی، جلال‌الدین عبدالرحمن بن ابی‌بکر. الجامع الصغیر فی احادیث البشیر النذیر. بیروت: دارالفکر، بی‌تا.
- ۵- عبدالباقی، محمدفؤاد. المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم. قاهره: مطبعه دارالکتب المصریه، ۱۳۶۴.
- ۶- فروزانفر، بدیع‌الزمان. احادیث مثنوی. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر، چاپ سوم، ۱۳۶۱.
- ۷- کلینی، شیخ‌یاقوب. اصول کافی. قم: دارالکتب الاسلامیه، چاپ سوم، ۱۳۶۷.
- ۸- مجلسی، محمدباقر. بحارالانوار. بیروت: مؤسسه الوفاء، بیروت: لبنان، چاپ دوم، ۱۴۰۳ ق.
- ۹- محقق، مهدی. شرح سی قصیده ناصرخسرو. تهران: توس، چاپ نهم، ۱۳۷۹.
- ۱۰- محمدی ری‌شهری، محمد. میزان‌الحکمه (۱۰ ج). قم: دارالحدیث، چاپ اول، ۱۴۱۳ ق.
- ۱۱- محمدی ری‌شهری، محمد. میزان‌الحکمه. ترجمه محمدرضا شیخی. قم: مؤسسه فرهنگی دارالحدیث، چاپ دوم، ۱۳۷۹.
- ۱۲- ناصرخسرو قبادیانی، ابوممین. دیوان. ج ۱. تصحیح مینوی و محقق. مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مگ‌گیل کانادا با همکاری دانشگاه تهران، ۱۳۵۷.
- ۱۳- ونسنگ، آی. المعجم المفهرس لالفاظ الحدیث النبوی. لیدن، چاپ اول، ۱۹۳۶ م.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

شروېشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی